

О. М. Дзиговський

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ САРМАТІВ В
ОДЕСЬКОМУ (НОВОРОСІЙСЬКОМУ) УНІВЕРСИТЕТІ**

Становлення та розвиток археологічної науки в Одесі в цілому, та в Новоросійському університеті, зокрема, цілком заслужено пов'язується з іменами таких авторитетних дослідників старожитностей як П. К. Брун, Е. Р. Штерн, М. М. Мурзакевич, Н. П. Кондаков, Ф. І. Успенський, В. М. Юргевич, М. Х. Красносельцев. Їх праці в області історичної географії, античної та церковної археології, епіграфіки та нумізматики, без сумніву, не втратили своєї наукової значимості й в наш час. Очевидні успіхи у вивченні епіграфічних та нумізматичних пам'яток Північного Причорномор'я, розкопки Е. Р. Штерна в Аккер-манській фортеці, що поклали початок дослідженню стародавньої Тіри, багато в чому визначили всю подальшу розробку в Одеському (Новоросійському) університеті різноманітних проблем, як стародавньої історії, так і археології, одразу ж позначив в останніх основні тематичні пріоритети.

Цілком природно, що при такому стані речей, старожитності нома-дів та, передусім, скіфів і сарматів, опинились витісненими, ледь на

задній план. До того ж, зміні даної ситуації явно не сприяла й відсутність на заході степового Причорномор'я більш-менш значної кількості археологічних пам'яток цих кочовиків.

Суттєві, а головне, якісні зміни у вивченні та відтворенні історії кочовиків доби раннього залізного віку, зокрема, сарматів, що мешкали на землях західніше Дніпра, чітко намітилися лише на початку 60-х років ХХ ст., і пов'язані вони дуже тісно з ім'ям видатного вченого, професора Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, завідуючого кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків П. І. Каришковського. Перу цього блискучого ерудита, знавця нарративних джерел, епіграфічних, нумізматичних та археологічних пам'яток належить ціла низка узагальнюючих праць, що торкалися ключових проблем сарматської історії.

На думку автора, першим свідомством, яке вказує на конкретне місцезнаходження сарматів у Північному Причорномор'ї, слід вважати повідомлення Страбона, котрий фіксує між гирлами Дунаю та Дніпра язигів, сарматів царських та ургів. Ретельний аналіз всіх можливих джерел, які були використані стародавнім географом в своїй відомій праці, дозволив П. І. Каришковському припускати, що повідомлення Страбона про розміщення сарматських племен на вказаній території відповідає політичним реаліям, які склалися тут наприкінці III — початку II ст. до н. е. Згідно з дослідником, середина — друга половина III до н. е. стала переломним моментом в історії Північно-Західного та Північного Причорномор'я, коли, з одного боку, сармати нанесли вирішальний удар по "Великій Скіфії" та витіснили колишніх повновладних господарів причорноморських степів в Крим та Добру-джу, а з іншого — коли в басейнах Пруту та Нижнього Дунаю з'являються племена центрально-європейського походження, зокрема, бастарни.

В роботах П. І. Каришковського було реанімовано й давню тезу Ф. О. Брауна про можливість співставлення "саїв" ольвійського декрету на пошану Протогена і сарматів "царських", котрих згадує Страбон в своїй діатесі племен, що мешкали між гирлами Істра та Борисфена, яку дослідник не лише розвинув, але й суттєво доповнив лінгвістичним аналізом етноніму "царські"¹.

Безумовної уваги в дослідженнях П. І. Каришковського заслуговує й ціла низка інших дуже тонких та цікавих зауважень, що торкаються історії сарматів Північного Причорномор'я. Взяти хоча б наприклад його визначення варварських басилевсів Фарзоя та Ініс-мея, що карбували в Ольвії свою монету, як аланських правителів². Однак, для нас принципово важливо підкреслити, що теза П. І. Каришковського про раннє перебування сарматських племен на землях

західніше Дніпра, зокрема, вже наприкінці III ст. до н. е., яка була висловлена дослідником більш ніж тридцять років тому, на основі вивчення свідочтв античної письмової традиції та епіграфічних пам'яток, зараз, на нашу думку, знаходить все більше підтверджень і серед археологічних джерел. І, саме на цьому аспекті є всі підстави зупинитися більш конкретно.

За минуле десятиліття, незважаючи на деякі труднощі, з якими зіткнулася польова археологія, на заході степового Причорномор'я була досліджена достатньо велика група старожитностей різних культурно-історичних епох. Серед них зовсім не останнє місце, як у кількісному відношенні, так і за своїми діагностичними ознаками, займають матеріали могильника біля с. Глине у Нижньому Подністров'ї, котрий датується другою половиною III — початком II ст. до н. е.³. Даний могильник є складовою частиною великого Тираспольського курганного поля, де з 1896 по 1910 рр. подружжям І. Я. та Л. П. Стемпковськими біля сіл Глине, Чобручі, Плоське, Тернівка, Паркани в процесі археологічних розкопок була виявлена значна кількість поховань, що були здійснені в могильних ямах єдиної конструкції (катакомбах), які характеризуються також спільністю й інших основних складових поховального ритуалу⁴. Означені старожитності знайшли своє якісне осмислення в роботах Г. І. Мелукової, яка датувала їх в переважно II ст. до н. е., відзначивши при цьому наявність окремих комплексів кінця IV — початку III ст. до н. е. та кінця III ст. до н. е.⁵, після чого вони надовго увійшли до наукового обігу як скіфські.

Зовсім не ставлячи перед собою першочерговим завданням категоричне несприйняття, міцно встановленої у скіфологів, як, до речі, і у сарматологів, точки зору на дане питання, хотілося б все ж таки звернути увагу на наступне. Результати сучасних досліджень могильника біля с. Глине, який лише на підставі знахідок фібул в його комплексах, може бути датований в рамках другої чверті III — другої чверті II ст. до н. е.⁶, з усією очевидністю демонструють нагальну необхідність нового вивчення та осмислення даних старожитностей, оскільки ціла низка специфічних особливостей поховального ритуалу та складу начиння курганів Тираспольщини ну ні як не узгоджуються з їх загальноприйнятим тлумаченням⁷. Висловлену думку підтверджує й повторний аналіз польової документації розкопок подружжя І. Я. та Л. П. Стемпковських. Виявляється, що в пам'ятках, які нас цікавлять, насправді чи не менш за все власне степового скіфського. З іншого боку, пошуки відповідностей цим особливостям виводять нас не лише на сарматів, але, більше того, на сарматів цілком конкретного регіону, а саме — Північно-Західного Кавказу.

Причому, що вкрай важливо, жорсткий зв'язок між окремими рисами поховального обряду та складом начиння, який характерний для сарматських пам'яток вказаної території, простежується й в старожитностях Тираспольського курганного поля⁸. Навряд чи буде справедливо промовчати й про те, що частина предметів поховального начиння, котрі були знайдені в курганах Тираспольщини, характеризуються яскраво вираженим етнічним забарвленням і конкретно пов'язуються із сарматами (сіраками) Прикубання⁹. Дана обставина і є, насамперед, достатньо очевидною підставою для припущення про можливість проникнення останніх у Нижнє Подністрів'я, де ними й був закладений могильник на Тираспольському курганному полі¹⁰, який, в свою чергу, репрезентує собою першу групу археологічних свідочств доволі раннього перебування сарматів на землях західніше Дніпра.

Другою аналогічною групою, за нашим переконанням, є так звані "скарби", або "скарби" спорядження вершника, або "дивні" комплекси¹¹, котрі найчастіше, знаходять у полах курганних насипів чи поряд з ними і котрі, як цілком обґрунтовано припускають, були залишені сарматами Прикубання¹², або ще більш конкретно саїями царя Сай-тафарна ольвійського декрету на пошану Протогена¹³. До складу більшості подібних комплексів входить стабільний набір предметів спорядження коня, зброї, металевий чи скляний посуд при відсутності власне поховання людини, що і є їхньою характерною рисою. На території на захід від Дніпра зараз вже відомо дванадцять таких "скарбів" і, не дивлячись на всю складність та дискусійність визначення хронологічних позицій останніх, принаймні, третина з них, цілком визначено вкладається у межі III ст. до н. е. Вони, не без підстав, тлумачаться як ранньосарматські культові поминально-жертвні пам'ятки¹⁴, в яких найскоріше, слід вбачати своєрідні "олтарі", за допомогою котрих "маркувалися" нові, завойовані номадами території, та які були свого роду знаками передових, а згодом й прикордонних воєнних контингентів. Окрім того, вони ж являлися й місцями поклоніння божеству, що охороняло дані землі¹⁵.

Нарешті, третю за кількістю матеріалів, але зовсім не за їх значенням, групу археологічних відповідностей тезі П. И. Каришковського про ранню присутність сарматів на заході степового Причорномор'я можуть скласти знахідки окремих предметів звіриноного стилю в цьому регіоні. Серед таких необхідно назвати свинцеву відливку із зображенням сцени терзання, яка походить з Кошарського городища та чотири бронзові наверхі із зібрання Одеського археологічного музею, що були виявлені ще в дореволюційний час в одному із зруйнованих курганів в районі Тилігульського лиману. До даної групи

артефактів по праву належить й ливарна форма для виготовлення прикрас у вигляді голови дикого кабана, котра була знайдена при дослідженні житлового будинку все на тому ж Кошарському городищі. Датування відзначених пам'яток звіриного стилю в рамках кінця IV-III ст. до н. е. та явне тяжіння останніх до цілком конкретного мікрорегіону дають певні підстави припускати можливість виготовлення частини подібних виробів на самому вказаному городищі під значним східним впливом. Призначалися вони, найскоріше, головним чином для задоволення попиту кочовиків, зокрема, ранніх сарматів¹⁶.

Таким чином, "ахіллесова п'ята", під якою розуміється повна або практично повна відсутність археологічних джерел, що підтверджували б освоєння сарматами земель західніше Дніпра вже в III ст. до н. е. насправді є не таким вже вразливим місцем при відтворенні історії цих кочовиків, що мешкали у даному регіоні. Причому, всі три групи старожитностей пов'язуються між собою не лише єдиною територією та хронологічно. Вони мають значно більш міцний взаємозв'язок на рівні загальних артефактів та семантики окремих речей. Так, в деяких "дивних" комплексах, як і в похованнях могильника Глине відомі типологічно схожі предмети — вудила з хрестоподібними псаліями із шипами, кінські налобники з гачком та сокироподібною лопаттю, бронзові бляхи із зображенням людського обличчя¹⁷, а сцена терзання, яку ми бачимо на одній з пластин бубуєцького "скарбу", знаходить свої прямі семантичні аналогії в зображенні на свинцевій відливці з Кошарського городища¹⁸. Отже, між ними існує певний взаємозв'язок, як у світі матеріальних речей, так і духовної культури, а це може означати, що перед нами старожитності одного культурного кола.

Прояснивши, до певної міри, ситуацію з археологічними джерелами, що мають, на наш погляд, пряме відношення до ранньої історії сарматів Карпато-Дніпровського регіону, зовсім не зайвим на цей предмет буде звернутися до епіграфічних пам'яток та свідoctв античної письмової традиції, де, з одного боку, все значно простіше, а з іншого — набагато складніше. Простіше, оскільки П. И. Каришков-ським вже переконливо доведена можливість датування пасажу Стра-бона про розміщення сарматських племен між гирлами Істра та Бо-рисфена двома останніми десятиліттями III ст. до н. е. та ототожнення сарматів царських даної діатеси із саїями ольвійського декрету на пошану Протогена, що датується, в свою чергу, двома передостанніми десятиліттями того ж століття¹⁹. Таким чином, виходить, що свідoctва епіграфічних документів античних полісів Північно-Західного Понту та письмових джерел достатньо синхронні усім трьом групам

відзначених раніше старожитностей і до цього навряд чи можливо щонайбільше додати більш суттєвого. Складніше, оскільки визнаючи можливий зв'язок курганів Тираспольщини, що нас займають, як, до речі й "скарбів" із сарматами (сіраками) Прикубання, ми, тим самим, вступаємо у протиріччя зі свідцтвами письмових джерел, які за виключенням, як вважають, помилкового повідомлення Плінія Старшого про сіраків в районі "Ахіллова Дрому", зовсім не фіксують останніх на землях західніше Дніпра. З іншого боку, безумовно враховуючи дану обставину, ми не можемо повністю виключати й того, що можливо сіраки відомі в античній письмовій традиції зовсім під іншою назвою. Наприклад, "сарматів царських" Страбона, котрих, як відомо, більшість дослідників ототожнює з саїями ольвійського декрету на пошану Протогена. Зовсім недавно А. А. Туаллаговим була висловлена достатньо обгрунтована та дуже цікава думка про те, що в відомій псефізмі могли бути зафіксовані назви союзу сірацьких племен, в якому провідна роль належала власне сіракам — саїям. При цьому важливо відзначити, що самих сіраків дослідник пов'язує із дахо-массагетсько-сакським етнічним середовищем²⁰. В цьому зв'язку, досить доречно буде згадати й думку М. І. Ростовцева про сіраків як гілку саків²¹, котрих він, в свою чергу, ототожнював з массагетами та дахами²². Не менш цікавою в цьому плані є й теза Д. О. Мачинського, який вважає, що етнонім "сіраки" виник в дахо-массагетському середовищі Закаспію²³. Із середовища "царських" дахів або давів виводив сіраків й Ю. М. Десятчиков, котрий вважав, що вони представляли собою власне дружинні загоны приуральських кочовиків²⁴. Хоча, у відношенні визначення соціального статусу носіїв етноніму "сіраки" у зазначеному етнічному середовищі думки Ю. М. Десятчикова та А. А. Туаллагова діаметрально протилежні²⁵.

Наступний важливий момент. Єдиним із стародавніх авторів, хто фіксує сіраків західніше Дніпра є Пліній Старший. Як вже згадувалося, вважається, що дане повідомлення є помилковим, оскільки Пліній, змішуючи Гіпаніс — р. Кубань з Гіпанісом — р. Південний Буг, переносить, таким чином, сіраків з Прикубання до Побужжя²⁶. Уявляється, що подібне ствердження хоча й можливе, однак навряд чи правомірне. Справа в тому, що Пліній Старший не міг припуститися подібної помилки, оскільки, судячи з усього, мав особисті контакти з Мітрідатом VIII²⁷, на боці якого, як відомо, в його боротьбі з Котісом виступали сіраки, до котрих й змушений був тікати Мітрі-дат після вступу римських воєнних загонів до Пантикапею²⁸. Отже, стародавній автор повинен був бути добре інформованим про райони мешкання союзників боспорського царя-заколотника, котрих він, до речі, й розміщує під ім'ям "савроматів" у передкавказьких степах²⁹.

Далі. Якщо виходити з тексту "Природної історії" Плінія, то його "сіраків", так само як й "скіфів-сардів" слід розташовувати не в районі Нижнього Побужжя або "Ахіллово Дрому", а по узбережжю Чорного моря, між сучасними о. Зміїним та Гендрівською косою³⁰. Тому, зовсім не випадково М. В. Скржинська, яка присвятила аналізу праці Плінія фундаментальне дослідження, локалізує згадані племена у Північно-Західному Причорномор'ї³¹. Тепер, відносно часу, до якого може бути віднесене повідомлення Плінія про сіраків. В свій час, ще М. І. Ростовцев звернув увагу на достатньо ранній шар свідств про Північне Причорномор'я, який міститься у працях Помпонія Мели та Плінія Старшого³². Дані висновки відомого дослідника знайшли своє продовження в роботах Д. О. Мачинського, де автором, взаємопов'язані повідомлення Мели та Плінія про Скіфію і Бо-спор були дещо уточнені хронологічно. Згідно Д. О. Мачинського, свідства Мели відображають реальність останньої чверті IV ст. до н. е., а Плінія — III ст. до н. е. (та пізніше)³³. І ось тут, вкрай важливо відзначити, що і у Мели, і у Плінія між сучасними Дністром та Тилігулом розташовані такі собі асіаки³⁴, а у Плінія, до того ж, в західній частині північного берега Понту Евксинського ще й сіраки³⁵. Виходячи з даного факту, само собою напрошується питання — чи не існує якогось зв'язку між асіаками Мели і Плінія та сіраками останнього? Незважаючи на свою очевидну, на перший погляд, проблематичність, а можливо навіть й абсурдність, подібна постановка питання, тим не менш, цілком припустима, якщо виходити із припущення про можливу тотожність асіаків та сіраків Плінія, свідства про яких стали відображенням контамінації, що є досить характерним для його знаменитої праці³⁶. Достатньо очевидною підставою справедливості запропонованої нами тези може служити та обставина, що назва "асіаки", хоча й співзвучна з "апасіаками"³⁷, в той же час, зовсім нічого не говорить про етнічну належність його носіїв³⁸, і навряд чи може бути визнана етнімом в істинному розумінні цього терміну. Вони визначаються лише за місцем свого проживання, тобто, як народність, що мешкає біля р. Асіак³⁹, а отже, під даною назвою могли "переховуватися" будь-які племена, в тому числі й власне сіраки. В такому разі, "скіфи-сарди" Плінія, які також локалізуються давнім автором у Північно-Західному Причорномор'ї, можливо, є не хто інші, як ті скіфи, котрі шукали "укріплене місце" в Ольвії, "побоюючись жорстокості Галатів", що і знайшло своє відображення в Протогенівській хроніці.

На завершення, хотілося б знову повернутися до старожитностей Тираспольського курганного поля, а вірніше, до їх хронології. Незважаючи на безумовно слабку розробленість та "розмитість" останньої,

в той же час неможливо не помітити її деякої відповідності блискучій та міцно аргументованій гіпотезі цілої низки дослідників, згідно якої не пізніше межі IV-III ст. до н. е. чи самого початку III ст. до н. е. сармати поклали кінець існуванню "Великої Скіфії", а дещо пізніше, наприкінці першої — початку другої третини III ст. до н. е. наносять "нищівного удару" по осілому населенню Північного Причорномор'я⁴⁰. Екстраполюючи ці висновки на проблеми, що досліджуються та регіон, який нас цікавить, звертає на себе увагу визначена синхронність свідощів Мели про асіаків та найранішого поховання кургану 345, котрим власне й було закладено могильник на Тираспольському курганному полі, першій тезі, а нижньої дати курганів біля с. Глине, коли цей некрополь почав активно функціонувати — другій. З іншого боку, удар сарматів по осілому населенню Північного Причорномор'я хронологічно, до певної міри, співставляється з повідомленням Плінія про сіраків та практично синхронний утворенню сірако-меотського воєнно-політичного союзу племен в Прикубанні, де ми знаходимо повні відповідності, як багатьом особливостям поховального ритуалу, так і предметам начиння, дослідженим в курганах Тираспольщини. Як бачимо, археологічні джерела (старожитності Тираспольського курганного поля, "скарби" спорядження вершника, окремі предмети звіриного стилю) разом зі свідощами античної письмової традиції та епіграфічних документів грецьких полісів Північно-Західного Понту (праці Страбона, Помпонія Мели, Плінія Старшого, ольвійський декрет на пошану Протогена) надають нам можливість відтворити достатньо панорамне полотно значних подій, що мали місце на землях західніше Дніпра в останній чверті IV-III ст. до н. е., котрі, по суті, й поклали початок історії сарматів вказаної території. Наскільки повно зображення на даному полотні відображає дійсність того часу, сказати доволі важко, проте відзначимо, що робота над ним, використовуючи матеріали окресленого кола джерел, саме у викладеному вище ракурсі уявляється цілком правомочною.

Примітки:

1. Карышковский П. О. *Истрия и ее соседи на рубеже III-II вв. до н. э.* //ВДИ. — 1971. — № 2. — С. 43-45; Його ж. *О времени появления сарматских племен в степях Северного Причерноморья // Тези пленарних і секційних доповідей XV Наукової конференції Інституту археології АН УРСР. — Одеса, 1972. — С. 32-33; Його ж. Царські сармати у Страбона // Бюлетень філології. — 1973. — Вип. 32. — № 11. — С. 88-93; Карышковский П. О., Клейман И. Б. *Древний город Тира. Историко-археологический очерк.* — К.: Наук. думка, 1985. — С. 6670.*

2. Каршиковский П. Й. 3 історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї (Про монети царів Фарзоя та Бенамея, карбовані в Ольвії) // АП УРСР. — 1961. — Т. XI. — С. 102-121; Його ж. Новая монета царя Фарзоя // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 120-121.
3. Яровой Е. В., Четвериков И. А., Субботин А. В. Новы́й курганны́й могильник скифско́й культу́ры в Нижнем Поднестровье // Нико́ний и анти́чный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 251-255; Яровой Е. В., Четвериков И. А., Субботин А. В. Погребальны́й обряд курганного могильника у с. Глиное (по данным раскопок 1995-1997 гг.) // Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Тирасполь, 1997. — С. 14-19; Яровой Е. В., Четвериков И. А. К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследований могильника у с. Глиное) // Чобруцкий археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. — Тирасполь, 2000. — С. 3-28; Четвериков И. А. Варварское население левобережья Нижнего Днестра во второй половине III в. до н. э. (попытка этнополитической реконструкции Тираспольской группы) // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 234-245.
4. Стемпковский И. Я., Стемпковская Л. П. Дневники раскопок // Фонд археологии Херсонского областного краеведческого музея. — №№ 104/125; 120-2; 1212; 122-2.
5. Мелюкова А. И. Скифские курганы Тираспольщины (по материалам И. Я. и Л. П. Стемпковских) // МИА. — 1962. — № 115. — С. 115-166.
6. Пачкова С. П. Про оксивський компонент у Чаплинському могильнику заруби-нецької культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — Рис. 2, 1-7.
7. Четвериков И. А. Варварское население... — С. 234-236; Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. — Одесса, 2003. — С. 2549.
8. Дзиговский А. Н. Очерки. — С. 46-48.
9. Лимберис Н. Ю., Марченко И. И. Сиракский союз племен и Боспор // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 124; Абрамова М. П. Сарматы и Северный Кавказ // Проблемы! сарматской археологии и истории. — Азов, 1988. — С. 8-9; Симоненко А. В. "Клады" снаряжения всадника в в. до н. э.: опыт классификации и этнической интерпретации // Вторая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1993. — С. 90; Марченко И. И. Сираки Кубани (по материалам курганных погребений Нижней Кубани). — Краснодар, 1996. — С 74, 75.
10. Dzygovzky O. Sarmatians on the West of the Eurasian Steppe belt (The beginning of story) // BAR International Series 1224, 2004. — P.147-154.
11. Симоненко А. В. "Кла́ды"... — С. 89-90; Його ж. Погребение у с. Чистенькое и "странные" комплексы последних веков до н. э. // НАВ. — Вып. 4. — 2001. — С. 92-104; Щукин М. Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 97.

12. Лимберис Н. Ю., Марченко И. И. Сиракский союз. — С. 124; Симоненко А. В. "Клады". — С. 90; Його ж. Особенности раннесарматской культуры Северного Причерноморья // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология. — Вып. 1. — Самара, 2000. — С. 161, 162.
13. Шукин М. Б. На рубеже эр. — С. 97.
14. Редина Е. Ф., Симоненко А. В. "Клад" конца в. до н. э. из Веселой Долины! в кругу аналогичных древностей Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии Кубани. — 2002. — Вып.2. — С. 86.
15. Дзиговський О. М., Островерхов А. С. Пам'ятки звіриноного стилю з мікрорегі-ону "Тилігул" та деякі питання історії Північно-Західного Причорномор'я ран-ньоелліністичного часу // Записки історичного факультету. — 2004. — Вып. 15. — С. 71-73.
16. Там само. — С. 63-91.
17. Дзиговський А. Н. Очерки. — С. 58, 59.
18. Дзиговський О. М., Островерхов А. С. Пам'ятки... — С. 64-66.
19. Карышковский П. О. Истрия. — С. 44, 45; Його ж. Царські сармати. — С. 88-93.
20. Туаллагов А. А. Сирматыг и сираки // Древности Кубани. — 1999. — Вып. 15. — С. 13, 14.
21. Ростовцев М. И. Боспорское царство // ПАВ. — 1993. — № № 5. — С. 82, прим. 22 на с. 87; Його ж. Сарматыг // ПАВ. — 1993. — № 5. — С. 92, прим. 8 на с. 97.
22. Цит. за Смирнов К. Ф. Савроматы и сарматы // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М.: Наука, 1977. — С. 136.
23. Мачинский Д. А. Скифия и Боспор. От Аристеев до Волошина (развернутые тезисы концепции) // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1993. — С. 15.
24. Десятчиков Ю. М. Дахи и держава Ахеменидов // Античная культура Средней Азии и Казахстана. — Ташкеаendash Ташкеа. — Ташкент, 1997. — С. 94.
25. Пор. Десятчиков Ю. М. Дахи. — С. 94 та Туаллагов А. А. Сирматы. — С. 13, 14.
26. Див. наприклад Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах. — М., 1961. — С. 182.
27. Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 9.
28. Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 164.
29. Ждановский А. М. К истории сиракского союза племен (по материалам курганных погребений Среднего Прикубанья) // Дон и Северный Кавказ в древности средние века. — Ростов-на-Дону, 1990. — С. 40. В той же час, дане повідомлення Плінія не дає жодних підстав вважати сираків нащадками савроматів, оскільки стародавній автор тут лише називає сарматів "по-грецьки", що сам і відзначає у 80 розділі IV книги своєї праці (Див. Г. Пліній Секунд. Естественная история // Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — Т. II. Латинские писатели. — Вып. 1. — Спб., 1904. — С. 171, пор. Ждановский А. М. К истории... — С. 36).

30. Г. Плиний Секунд. *Естественная история* // Латышев В. В. *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*. — Т. II. *Латинские писатели*. — Вып. I. — С. 172.
31. Скржинская М. В. *Северное Причерноморье...* — С. 44; Див. також Щужин М. Б. *Две реплики: о Фарзое и надписи из Мангуна, о царе Артавазде и погребении в Косике* // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 177.
32. Ростовцев М. И. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. — Л., 1925. — С. 45-57.
33. Мачинский Д. А. *Скифия и Боспор*. — С. 17, 18.
34. Г. Плиний Секунд. *Естественная история* // Латышев В. В. *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*. — Т. II. *Латинские писатели*. — Вып. I. — С. 121, 172.
35. Скржинская М. В. *Северное Причерноморье...* — С. 34.
36. *Там само*. — С. 87, 88.
37. Див. про це Четвериков И. А. *Варварское население...* — С. 238; Дзиговський О. М., *Островное А. С. Памятки...* — С. 70.
38. Скржинская М. В. *Северное Причерноморье...* — С. 44.
39. *Там само*.
40. Виноградов Ю. А., Марченко К. К., Рогов Е. Я. *Сарматы и гибель "Великой Скифии"* // ВДИ—1997. — № 3. — С. 98, 99; Див. також Виноградов Ю. Г. *Херсо-несский декрет о "Несении Диониса" IOSPE 17, 343 и вторжение сарматов в Скифию* // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 122; Його ж. *Разгром сарматами Великой Скифии: следы орды ведут в Тавриду* // *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. — Запорожье, 1999. — С. 59-62.